

Portfolio X 3: διαβάζοντας την αρχιτεκτονική θεωρία στην Ελλάδα (Βιβλιοκριτική)

Σ. Γιαμαρέλος, Α. Κωτσιόπουλος, "Για το μεταμοντέρνο στην αρχιτεκτονική", εκδόσεις Νεφέλη

Διάβασα τη συζήτηση ανάμεσα στον Στέλιο Γιαμαρέλο και τον Τάσο Κωτσιόπουλο μέσα σε βαγόνια μετρό και λεωφορεία, όπως συνηθίζω να κάνω με τις εκδόσεις τσέπης και όπως έκανα πάνω από μια δεκαετία νωρίτερα στο Παρίσι, με την έκδοση της συζήτησης ανάμεσα στον Hans-Ulrich Obrist και τον Rem Koolhaas. Αναφέρω αυτή τη μία από τις περίφημες Conversation Series του Obrist (την 4η στη σειρά και την πρώτη με αρχιτέκτονα), γιατί αναπόφευκτα μου τη θύμισε αυτή η πρώτη έκδοση της σειράς Portfolio, επίσης μικρή και ασπρόμαυρη. Όταν την ανακάλυψα τυχαία, ήμουν ακόμα φοιτήτρια της αρχιτεκτονικής και, αν ήθελα να μετέχω της αρχιτεκτονικής κουλτούρας της εποχής μου, αυτό ήταν ένα βιβλίο που όφειλα να έχω υπόψιν μου. Αλλά δεν το κατάλαβα παρά εκ των υστέρων: τότε το βιβλίο δεν ήταν παρά μια απροσδόκητη προσωπική ανακάλυψη -δεν είχα ακόμα συλλάβει τη δύναμη που μπορεί να ασκούν τα βιβλία για τη συγκρότηση αυτού που ονομάζουμε αρχιτεκτονική κοινότητα, ή κουλτούρα, και για την εδραίωση των εκάστοτε αρχιτεκτονικών παραδειγμάτων. Γιατί, η σύγχρονη αρχιτεκτονική δεν συντίθεται μόνο από εμβληματικά κτίρια αλλά και από έναν αριθμό βιβλίων αναφοράς. Από τη μία, βιβλίων που γράφουν οι ίδιοι οι αρχιτέκτονες και οι θεωρητικοί με αρχιτεκτονικά ενδιαφέροντα, από την άλλη, βιβλίων που διαβάζουν οι αρχιτέκτονες, που μπορεί να είναι αρχιτεκτονικά αλλά και όχι. Τι θα ήταν ο Le Corbusier, και το μοντέρνο γενικά, αν δεν διάβαζε (ξανά και ξανά) τον Πλάτωνα και τον Matila Ghyka; Πώς θα είχε γεννηθεί η αμφισβήτηση και η κριτική απέναντι στο μοντέρνο, πώς θα είχε συσταθεί μια μετα-μοντέρνα προσέγγιση στην αρχιτεκτονική, αν οι αρχιτέκτονες δεν είχαν διαβάσει, και δεν δημοσιοποιούσαν με κάθε μέσο και σε κάθε ευκαιρία ότι είχαν διαβάσει, Claude Lévi-Strauss, Noam Chomsky, Heidegger, Saussure, Lakatos, Lyotard ή Umberto Eco;

Αν θέτω τέτοιου είδους ερωτήματα, είναι από προσωπικό ενδιαφέρον: επειδή έχω από καιρό εννοήσει την αρχιτεκτονική σαν ένα από τα πιο κυρίαρχα τεκμήρια του πολιτισμού και έχω εστιάσει όχι στα υλοποιημένα της τεχνήματα αλλά κυρίως στη λεκτική τεκμηρίωση αυτών των τεχνημάτων, στους δημοσιευμένους σχολιασμούς της, σε όλους τους κατατεθειμένους λόγους που συνοδεύουν (πάντα) τα αρχιτεκτονικά έργα. Οι συνεντεύξεις πάνω στο αρχιτεκτονικό έργο είναι ακόμα ένας επικαθορισμός του και άρα, το πρώτο βιβλίο της σειράς Portfolio, είναι για εμένα ένα δυνητικό case study (: τι λέει ο Κωτσιόπουλος για το έργο του, πώς το περιγράφει ο ίδιος, πώς το θεωρητικοποιεί εκ νέου, σε μια άενη κίνηση επανεγγραφής του, ο ιστορικός λόγος του Γιακουμακάτου, του Γιαμαρέλου; Πού -βάσει ποιας νέας, κάθε φορά, ταξινομητικής αρχής-, εντάσσεται;).

Αλλά, σε αυτήν την κατεύθυνση, έχω την εντύπωση πως το μικρό αυτό βιβλίο της σειράς Portfolio, είναι περισσότερο σύνθετο και ενδιαφέρον από το βιβλίο της σειράς του Obrist (εξάλλου, ένα εξαιρετικό case study για κάποιον που επιθυμεί να εξετάσει το discourse της αρχιτεκτονικής). Προσωπικά, απόλαυσα βέβαια την -σε αυτοβιογραφικό τόνο- παρουσίαση του έργου του Κωτσιόπουλου (πρέπει μάλλον να καταθέσω επίσης, στον ίδιο αυτοβιογραφικό τόνο, ότι ως τελειόφοιτη αρχιτεκτονικής, τη στιγμή ακριβώς που «εγκατέλειπα» τις αρχιτεκτονικές μορφές για την αρχιτεκτονική σκέψη, είδα για πρώτη φορά την Κατοικία 2 του Κωτσιόπουλου στην Άνω Πόλη της Θεσσαλονίκης, η οποία με συντάραξε). Έχει το έργο του Κωτσιόπουλου («μεταμοντέρνο» ή όχι;) μια ακαταμάχητη γοητεία, κάτι που όντως σε κλονίζει γιατί δε βασίζεται σε συμβάσεις (ούτε ακόμα και σε αυτές της δικής του αρχιτεκτονικής γλώσσας), ενώ αντιστέκεται στις ταξινομήσεις. Όμως οι προκλήσεις, και τελικά, η επιστημολογική αξία της έκδοσης, δεν βρίσκονται στο ότι ο Κωτσιόπουλος μας ανοίγει το portfolio του, όπως γίνεται συνήθως σε τέτοιες ευκαιρίες (όπως το έκανε και ο Koolhaas με τον Obrist) αλλά στο ότι το κάνει επειδή ο Γιαμαρέλος -που έχει το δικό του portfolio-, του το έχει ζητήσει, και τελικά, στο ότι τα δύο portfolia δημοσιεύονται στο πλαίσιο ενός τρίτου portfolio, που είναι αυτό του Ανδρέα Γιακουμακάτου, το έργο της διεύθυνσης μιας εκδοτικής σειράς, που φιλοδοξεί να συμβάλλει στην εγχώρια αρχιτεκτονική σκέψη και πρακτική.

Ποιο είναι το εγχείρημα του Γιαμαρέλου; Να ανιχνεύσει στην ελληνική αρχιτεκτονική πρακτική το μεταμοντέρνο, που είναι, μας λένε τα μεγάλα γράμματα στην πίσω πλευρά του βιβλίου, «η επιστροφή στον χρόνο, η επιστροφή στον τόπο, η αναφορά στη λαϊκή κουλτούρα αλλά και, μερικές φορές, η επανερμηνεία του μοντέρνου». Ή μήπως όχι; Μήπως τελικά αυτή η μικρή περίληψη, μας παραπλανά κάπως για το τι πραγματικά ψάχνει ο Γιαμαρέλος, πώς εννοεί το μεταμοντέρνο; Ο Γιαμαρέλος ξέρει πολύ καλά ότι ο ελληνικός Κριτικός Τοπικισμός, για τον οποίο αναφέρεται πάλι στο οπισθόφυλλο ότι αγγίζει «τη φιλοσοφία

του μεταμοντέρνου στην πιο εκλεπτυσμένη της μορφή», δεν υπήρξε μόνο μια αρχιτεκτονική υλοποίηση θεμάτων (επιστροφής, λαϊκότητας, τοπικότητας). Ακριβώς το ανάποδο: μπορούμε σήμερα να μεταχειριζόμαστε αυτόν τον όρο, «κριτικός τοπικισμός», ακριβώς επειδή το έκαναν στη θεωρητική επεξεργασία τους οι Alexander Tzonis και Liane Lefavre, στο περίφημο πλέον «Ο Κάναβος και η Πορεία / The Grid and the Pathway» και αμέσως μετά (και πιο καθοριστικά), ο Kenneth Frampton στο «Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance»[1]. Η θεωρία, τα κείμενα για την αρχιτεκτονική, έκαναν τα κτίρια του ζεύγους Αντωνάκης και Τόσων άλλων αρχιτεκτόνων που έκτιζαν στην περιφέρεια των μεγάλων κέντρων παραγωγής της αρχιτεκτονικής, να ανήκουν σε ένα ρεύμα: το ρεύμα της αντίστασης στην παγκοσμιοποιούμενη σύγχρονή τους αρχιτεκτονική σκηνή του μεταμοντέρνου και αργότερα της αποδόμησης. Ο Γιαμαρέλος στο άρθρο του «Intersecting Itineraries Beyond the Strada Novissima: The Converging Authorship of Critical Regionalism»[2], περιγράφει πολύ καλά ακριβώς αυτές τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες η παραγωγή αρχιτεκτονικού θεωρητικού λόγου επικαθορίζει την αρχιτεκτονική παραγωγή. Περιγράφει το πώς ο Frampton, ουσιαστικά απογοητευμένος από τη σκηνογραφική, «αδόμητη πλουραλιστική σκέψη» του μεταμοντέρνου, όπως αποκορυφώθηκε στη Biennale της Βενετίας του 1980, και έχοντας υιοθετήσει κριτική στάση απέναντι στην πλήρη απαξίωση της μοντερνιστικής παράδοσης (και βέβαια, αφού διάβασε και πολύ τον Heidegger), άρχισε να βλέπει την αρχιτεκτονική που δεν είχε αποκόψει πλήρως τους δεσμούς της με το μοντέρνο και με τον τόπο που παραγόταν (εννοώντας ακόμα και, ή μάλλον πολύ περισσότερο, το κλίμα, τη σωματική σχέση με το τοπικό, και όχι την εικονογραφική αντιγραφή), ως περισσότερο «αυθεντική»[3].

Κάποια στιγμή η ελληνική αρχιτεκτονική βρέθηκε στο επίκεντρο μιας παγκόσμιας εμβέλειας θεωρίας για την αρχιτεκτονική πρακτική, ακριβώς επειδή είχε τη δύναμη να απαντήσει κριτικά στο μεταμοντέρνο. Είναι για αυτό που το εγχείρημα του Γιαμαρέλου (που προσπαθεί να εντοπίσει απευθείας σχέσεις και συνέχειες με το μεταμοντέρνο), δεν είναι μετέωρο, ή αδόκιμο. Απεναντίας, συλλαμβάνει στο έπακρο την ιστορικότητα της θεωρητικοποίησης του Κριτικού Τοπικισμού. Γνωρίζει ότι το «τι είναι η αρχιτεκτονική» παίζεται, μέσα στην ιστορική εξέλιξη, περισσότερο στις λέξεις παρά στα πράγματα. Η εισαγωγή του Γιαμαρέλου (σελίδες 17-39) μας δίνει τη σχετικότητα και την ιστορικότητα των ταξινομήσεων μέσα από το χρονικό της πρόσληψής μας (στην Ελλάδα) για το μεταμοντέρνο, από το 1980 μέχρι σήμερα.

Ο Γιαμαρέλος και ο Κωτσιόπουλος, αλλά και ο Γιακουμακάτος, ο καθένας με τον τρόπο του, γνωρίζουν ότι το ερώτημα αναφορικά με το αν «υπήρξαμε ποτέ μεταμοντέρνοι», είναι κατ' ουσίαν συνεκδοχή του ερωτήματος του αν είχαμε συγχρονισμένη πρόσβαση στη γνώση που παρήγαγε τη μεταμοντέρνα σκέψη. Δηλαδή, αν μπορούσαμε καταρχήν να βρούμε και να διαβάσουμε άμεσα και έγκαιρα τα βιβλία που συγκίνησαν είτε την ευρωπαϊκή είτε, ακόμα περισσότερο, την αμερικανική ελίτ του μεταμοντέρνου, ή τουλάχιστον τα βιβλία που έγραψε αυτή η ελίτ τα οποία, ως το τονίσουμε, σε κάθε περίπτωση προηγήθηκαν, επεξήγησαν, νομιμοποίησαν και εδραίωσαν τις αρχιτεκτονικές μορφές που παρήγαγε. Για αυτό ο Γιακουμακάτος χρησιμοποιεί στον Πρόλογό του (στη σελίδα 12) τη λέξη «μετάφραση» και μιλάει για την «κατασκευή μιας μόδας», αρνούμενος να αναγνωρίσει πρωτογενή παραγωγή του μεταμοντέρνου στην Ελλάδα. Για αυτό ο Γιαμαρέλος, αν και θέλει προφανώς να απελευθερωθεί από τη θεωρία για να στήσει περισσότερο ελεύθερες (;) γραμμές συνέχειας με το μεταμοντέρνο ως πολιτισμικό φαινόμενο, επιστρέφει στη διάρκεια της συζήτησης επίμονα στα συγγράμματα, αναφέροντας τον Chomsky, ζητώντας να μάθει πότε ο Κωτσιόπουλος ήρθε σε επαφή με κείμενα της μεταμοντέρνας αρχιτεκτονικής, όπως το *The Language of Post-Modern Architecture* του Jencks, αναφέροντας πως οι φοιτητές και φοιτήτριες της αρχιτεκτονικής στη δεκαετία του 1980 ενημερώνονταν για τις πρόσφατες εξελίξεις από τα βιβλιοπωλεία του Παπασωτηρίου και του Studio και μέσα σε λέσχες ανάγνωσης, θυμίζοντας στον Κωτσιόπουλο τη σκέψη του Venturi και μιλώντας για τα βιβλία που έγραψε ο ίδιος ο Κωτσιόπουλος. Για αυτό, τέλος, και ο Κωτσιόπουλος αναφέρεται στα κείμενα που διάβασε, του Bill Hillier, του Aldo Rossi, του Robert Venturi, του Charles Jencks, του Juan Pablo Bonta, στα οποία βάζει και τα μη-αρχιτεκτονικά, όπως αυτά του Umberto Eco, του Chomsky, του Thomas S. Kuhn, του Imre Lakatos, του Paul Feyerabend, του Leonard Bernstein, του Claude Lévi-Strauss.

Έτσι, πέρα από τις προφανείς ποιότητες του βιβλίου, που σχετίζονται κυρίως με την αμεσότητα και τη ζωντάνια της συζήτησης, αλλά και, βέβαια, με τη σπάνια ευκαιρία να δούμε ιστορικά και σε αυτοβιογραφική διήγηση το πλούσιο έργο του Κωτσιόπουλου[4], θα βρούμε στο βιβλίο μια από τις πραγματικά λίγες απόπειρες ανίχνευσης και καταγραφής της ιστορίας παραγωγής αρχιτεκτονικού λόγου στην Ελλάδα και της σχέσης της εγχώριας σκηνής με τη διεθνή αρχιτεκτονική (και όχι μόνο) θεωρία. Το βιβλίο ανοίγει μεγάλα, θεμελιώδη ερωτήματα για την ελληνική αρχιτεκτονική σκέψη και πρακτική, όντας ένα αληθινά δυναμικό ξεκίνημα της πολλά υποσχόμενης σειράς Portfolio, που φιλοδοξεί να γίνει ακριβώς ένα σύγχρονο πεδίο εκφοράς (αλλά και

ανάλυσης) του ελληνικού και διεθνούς αρχιτεκτονικού λόγου.

**ΣΤΕΛΙΟΣ
ΓΙΑΜΑΡΕΛΟΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΚΩΤΣΙΟΠΟΥΛΟΣ**
**ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΤΑΜΟΝΤΕΡΝΟ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ**
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-
ΠΡΟΛΟΓΟΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ
ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ

Σ. Γιαμαρέλος, Α. Κωτσιόπουλος, *Για το μεταμοντέρνο στην αρχιτεκτονική*, επιμέλεια-πρόλογος Α. Γιακουμακάτος, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2018

Παραπομπές

- [1]. Α. Tzonis και L. Lefainvre, «Ο κάναβος και η πορεία. Μια εισαγωγή στο έργο του Δημήτρη και της Σουζάνας Αντωνακάκη, και μερικές προκαταρκτικές σκέψεις γύρω από την ιστορία της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής κουλτούρας» *Αρχιτεκτονικά Θέματα* τχ.15/1981, σ. 164-178 και Κ. Frampton «Towards a Critical Regionalism: Six Points for an Architecture of Resistance», στο Η. Foster (επιμ.) *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*, Bay Press, Washington, σ. 16-30.
- [2]. S. Giamarelos, «Intersecting Itineraries Beyond the Strada Novissima: The Converging Authorship of Critical Regionalism» *Architectural Histories* τχ.4(2016), 11. <http://doi.org/10.5334/ah.192>
- [3]. Για τις παραθέσεις από Frampton, βλ. το άρθρο του Γιαμαρέλου παραπάνω.
- [4]. Την αυτοβιογραφική-ιστορική παρουσίαση του έργου του Κωτσιόπουλου την έχω ξανά-συναντήσει στο πλαίσιο του 1ου Συνεδρίου Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής. Βλ. Α. Κωτσιόπουλος, «Σταθερότητα και Ευκινησία. Μια αυτοκριτική προσέγγιση», στο Α. Γιακουμακάτος (επιμ.) *Ελληνική Αρχιτεκτονική στον 20ό και 21ο αιώνα. Ιστορία-Θεωρία-Κριτική*, Gutenberg, Αθήνα, σ. 649-659.